

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківське історико-філологічне товариство

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 7/2020

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Маленко О. О., д-р філол. наук, проф. (Харків) (головний редактор)
- Голобородько К. Ю., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Єрмоленко С. Я., д-р філол. наук, проф. (Київ)
- Лисиченко Л. А., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Кравець Л. В., д-р філол. наук, проф. (Київ)
- Новиков А. О., д-р філол. наук, проф. (Глухів)
- Юр'єва К. А., д-р. пед. наук, проф. (Харків)
- Богданова І. Є., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Борисов В. А., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Нестеренко Н. П., канд. пед. наук, доц. (Харків)
- Руденко С. М., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Умрихіна Л. В., канд. філол. наук, доц. (Харків) (заступник головного редактора)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Нелюба А. М., д-р філол. наук, проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Степаненко М. І., д-р філол. наук, професор, ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Ухвалила вчена рада українського мовно-літературного факультету імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
(протокол № 4 від 26 жовтня 2020 року)

У 41 Український світ у наукових парадигмах: Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. — Харків : ХІФТ, 2020. — Вип. 7. — 211, [1] с.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна, 61168

ЗМІСТ

ТЕКСТ ЯК ОБ'ЄКТ ФІЛОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 5

- Ірина Богданова, Олена Лептуга**
«МОВА ВОРОЖНЕЧІ» В ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКОМОВНОГО МЕДІАПРОСТОРУ 6
- Костянтин Голобородько**
ЛІНГВІСТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА ТЕКСТУ: ЮРИДИЧНИЙ ТА МОВНИЙ АНАЛІЗ 11
- Світлана Єрмоленко**
УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ПІСНЯ: ТЕКСТ ЯК ЛІНГВОХУДОЖНЄ САМОВИРАЖЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОГО ДУХА 17
- Олена Маленко**
ТЕКСТИ УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУЦІЙНОГО ДИСКУРСУ: ЕКСПАНСІЯ ЗАПОЗИЧЕНЬ
ЯК ВИКЛИК ПИТОМІЙ МОВИ 25
- Світлана Марцин**
ФУНКЦІОНУВАННЯ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ СКЛАДНИХ КОНСТРУКЦІЙ У ТЕКСТАХ
НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ 32
- Наталя Нестеренко**
КОМУНІКАТИВНЕ СУПЕРНИЦТВО В ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ ВЕСІЛЬНИХ ПІСЕНЬ:
ЛІНГВОПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ 40
- Лілія Петрова Озель**
ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНІ ІДЕНТИФІКАТОРИ ВОКАЛЬНО-ІНСТРУМЕНТАЛЬНОЇ
ТА ХОРЕОГРАФІЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА 50
- Олена Полозова**
АСИМЕТРИЧНІ СКЛАДНІ СПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ В ТЕКСТАХ СУЧАСНИХ ЗМІ 54
- Світлана Руденко**
ТЕКСТ НА ЕТИКЕТЦІ ХАРЧОВИХ ПРОДУКТІВ У ФОКУСІ НАЇВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ
ПЕРЕСІЧНОГО СПОЖИВАЧА 62
- Любов Умрихіна**
КВАЗІСПОНУКАЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ
МОДАЛЬНИХ СМИСЛІВ 76
- Ольга Черненко**
ЛІНГВОПОЕТИКА ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ ВІКТОРА БОЙКА: СТИЛІСТИЧНИЙ ВИМІР 86

ЕТНОКУЛЬТУРНІ КОДИ МОВИ ЛІНГВОКОМПАРАТИВІСТИКА 92

- Юлія Лебеденко**
ВЕРБАЛЬНІ ОБЕРЕГИ З КОМПОНЕНТОМ **ХАТА** В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРНІЙ ТРАДИЦІЇ . . . 93

УДК 811.161.2'373.7

Юлія Лебеденко

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ВЕРБАЛЬНІ ОБЕРЕГИ З КОМПОНЕНТОМ ХАТА В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРНІЙ ТРАДИЦІЇ

У статті схарактеризовано особливості понять «оберег», «обереговий текст», «примовка»; розкрито значення й сутність вербальних оберегів із компонентом хата; визначено семантичне наповнення лексеми хата в складі оберегових примовок, замовлянь.

Ключові слова: міф, оберег, примовка, замовляння.

Yuliia Lebedenko

VERBAL TALISMANS WITH COMPONENT *HATA* IN THE UKRAINIAN CULTURAL TRADITION

The article characterizes the features of the terms talisman, talisman text, proverb; reveals the meaning and essence of verbal talismans with a component of the khata (house); defines the semantics of the token khata (house) in the composition of talismanic sayings, orders.

Key words: myth, talisman, proverb, order.

Як і багато інших народів, слов'яни і їхні предки пройшли великий шлях від первісно-мисливського ладу до скотарства і землеробства. На цьому шляху змінювалися їхні погляди на світ, змінювалася і їхня міфологія. Але що ж таке міфологія? Саме це слово, якщо буквально перекласти його з грецької, означає «виклад переказів, легенд»; з точки ж зору вчених, це передусім «вираження особливої форми суспільної свідомості, спосіб усвідомлення навколишнього світу, властивий людям на ранніх стадіях розвитку» [Шапарова, с. 3]. Слов'янська міфологія, за одним із визначень, — це «сукупність міфологічних уявлень давніх слов'ян (праслов'ян) часів їхньої єдності (до кін. I тис. н. е.)». Відомо, що ця міфологія була язичницькою. Слов'янське язичництво — це «частина величезного загальнолюдського комплексу первісних поглядів, вірувань, обрядів, що йшли з глибин тисячоліть і служили основою пізніших світових релігій» [Шапарова, с. 3].

Але язичництво — це дуже розпливчастий термін. Він виник у церковному християнському середовищі і спочатку означав усі дохристиянські і нехристиянські вірування — і шаманство сибірських мисливців, і слов'янські землеробські обряди, і міфологію древньої Греції. Термін «язичництво» означав складний комплекс явищ — і найдавніші уявлення про світ, уособлений в богах і духах, і магичні обряди тощо. Слов'янське язичництво було сумою тих релігійних уявлень, які християнство застало в VI–X ст. на слов'янських землях. Ці уявлення зазнали багатьох змін з моменту їх зародку в глибині віків, коли перші люди тільки починали створювати собі богів і упорядковувати своє уявлення про навколишній світ.

Мета статті — схарактеризувати особливості термінів *оберег*, *обереговий текст*, *примовка*; розкрити значення й сутність вербальних оберегів із компонентом *хата*; визначити семантичне наповнення лексеми *хата* в складі оберегових примовок, замовлянь.

Язичницькі уявлення древніх людей тісно пов'язували людину з природою. Язичники сприймали світ як живу істоту, таку ж, як і вони самі. Унаслідок відбувалося одухотворення природи, уособлення речей і явищ, перенос на природні об'єкти людських або тваринних властивостей. За допомогою такого «оживлення» природи люди намагались пояснити, чому відбуваються ті чи ті природні процеси, і так народжувались міфи — міфи про богів і духів, що керують світом і постійно впливають на людину.

Давні міфи слов'ян були нерозчленованими: вони не розподілялись на безліч сфер, які по-різному усвідомлюють різні фрагменти дійсності, а намагались пояснити все відразу. Через це в міфологічній свідомості практично не розділялись сутність і явище, речі і слова, ім'я і те, що ним називають. Міф не заглиблювався в пошуки сутності, тому зовнішня схожість у ньому ставала як тотожність. Саме тому в міфах походження предмета часто виступало його сутністю: тобто для міфа пояснити річ або явище означало розповісти про їх виникнення, і міфи про устрій світу нагадували розповіді про походження його елементів. Міфи слов'янських народів у всі часи були дуже різними і у той же час дуже схожими. Це були міфи про створення і про кінець світу, про походження людини і тварин, про потойбічний світ, про походження культурних благ тощо. При цьому міфи були частиною релігійних вірувань і були пов'язані з ритуальними діями і спілкуванням з богами і духами.

У наш час говорити про міфологію, тобто світосприяння, давніх слов'ян кому переставити від слов'ян до світосприяння, досить важко вже тому, що про слов'янське язичництво збереглося дуже мало відомостей. Власне слов'янські міфологічні тексти не збереглися: християнство, яке боролось проти язичництва, знищувало всі стародавні вірування, всі обряди і звичаї, як тільки могло. Так що про слов'янську міфологію можна судити тільки за вторинними — письмовими, фольклорними і речовими — джерелами.

На сьогодні головне джерело відомостей про ранньослов'янську міфологію — це середньовічні хроніки, тексти, записані сторонніми спостерігачами і слов'янськими авторами. На жаль, літописці не намагались зафіксувати відомості про давні вірування: наприклад, автори давньоруських повчань проти язичництва згадували про язичницьких богів тільки тому, що засуджували поклоніння їм. Тому письмові свідчення у своїй більшості були уривчасті і випадкові, хоча і давали деяке уявлення про колишні вірування, про поклоніння стихіям і божествам, що їх уособлювали. Більш детальні повідомлення про слов'янське язичництво дають праці візантійських письменників, істориків, східних мандрівників та інших сучасників, що доторкнулися до слов'янської культури в стародавні часи й залишили записи про їх побут, звичаї та обряди.

Крім письмових повідомлень, багатим джерелом для дослідників слов'янської міфології є фольклор — казки, билини, обрядові пісні, замовляння тощо, засновані на стародавніх міфах і легендах. Звичайно, міфи в такому викладі дуже перекрутилися, і головна проблема дослідників полягає в тому, щоб виділити, реконструювати стародавні уявлення, очистити їх від усього, що додалося пізніше.

Активне вивчення слов'янських міфів і, безпосередньо пов'язаних з ними, народних оберегів припадає на кінець XIX — початок XX ст. У цей же час здійснюються перші спроби визначення дослідниками змісту та обсягу поняття «оберег». У «Словарі української мови» Б. Грінченка слово *оберег* означає «1) уберігання; 2) застереження» (Грінченко, II, с. 114). У словнику В. Даля *оберег* тлумачиться як «замовляння, заклинання, слова та обряди від наврочень; наговори, нашепти

для зруйнування злих чарів; талісмани, ладанки, підвіски від пристрїтів, вогню тощо» (Даль, с. 579).

У роботах пізнішого часу термін *оберег* не має чіткого термінологічного визначення, часто ототожнюється із семантикою слів амулет, талісман, або пояснюється як «предмет, який має чарівну здатність оберігати свого власника від різних неприємностей» [Шуклін, с. 181].

О. Левкієвська, досліджуючи явища народної культури, розуміє *оберег* як малий фольклорний жанр — стислі словесні формули, що існують для охорони від пристрїту, нечистої сили тощо. В інших випадках під оберегом дослідниця розуміє функцію, яку можуть набувати різні тексти незалежно від своєї семантики та структури, і яка надає тексту здатність запобігати небезпеці [Левкієвська]. Такі словесні формули є підґрунтям фразеологічної системи мови, об'єктом нашого дослідження. Погоджуючись із думкою О. Левкієвської, вважаємо, що основне ядро поняття «оберег» лежить на перетині функціонального і семантичного аспектів.

У роботі «Символика зверей в славянской народной традиции» [Гура, с. 39], О. Гура визначає *обереги* як «різного типу заходи, спрямовані проти шкідливих або небезпечних тварин; предмети-обереги (будь-яке начиння, рослини, тварини або частини їхнього тіла), магічні дії, заборони і вербальні засоби» [Гура, с. 114].

У згадуваному раніше словнику «Славянская мифология» *оберег* визначається так: «Це магічні засоби, що оберігають людину і її світ (*житло*, худобу, врожай, знаряддя праці тощо) від нечистої сили, хвороби, хижих звірів, плазунів, градових хмар та ін. Сутність оберега полягає в тому, щоб створити перешкоду між об'єктом, який охороняють, і небезпекою, тобто магічно «закрити» об'єкт, що перебуває в небезпеці, зробити його невидимим, нейтралізувати носія небезпеки, завдати йому шкоди, знищити його, відігнати або наділити об'єкт, який оберігається, захисними можливостями і здатністю протистояти злу...» (Славянская мифология, с. 328–329).

Етнолінгвістичний словник «Славянские древности», на нашу думку, дає найповніше визначення поняття *оберег* як спеціального терміна народної культури, який охоплює всі його вияви: «*Обереги* — це різні магічні засоби (вербальні тексти, предмети, дії, жести, обряди), які захищають людину та її світ (будинки, тварин, врожай, засоби виробництва тощо) від потенційної небезпеки: нечистої сили, хвороб, хижих тварин, змій, градових хмар та ін.» (Славянские древности, с. 443). Стаття містить докладний огляд різних типів вербальних оберегів: замовлянь, апокрифічних молитов, примовок, загадок, ритуальних діалогів та ін.

За врахування різних мовних форм та засобів обереговості, ми під вербальними оберегами будемо розуміти лексеми, сталі вирази, примовки, тексти (замовляння), що, за народними уявленнями, виконують функції уберігання та застереження.

Отже, досліджуючи сутність вербальних оберегів, важливо враховувати історично змінний характер віри в оберегову функцію мови. Віра в магічну силу слова ґрунтується на прикметному для архаїчного типу мислення погляді на слово як таке, що невіддільне від речі, дії, а також на ототожненні сказаного і зробленого, причини і наслідку, бажаного і дійсного. Із розвитком суспільства змінювались міфологічні уявлення людей про потойбічні добрі та злі сили. Але «поступова зміна одних ідей іншими нерідко приводить до одночасного побутування у первісної людини зовсім протилежних за своїм значенням і функціями вірувань і заборон» [Зеленін, с. 17].

О. Хомік у дисертаційному дослідженні розв'язує питання українського вербального оберега, враховуючи спостереження попередників, вважає, що оберегова функція мови виявляється по-різному:

1. Звукове мовлення — оберег від тварин і духів. Гомін і гучні звуки відлякують небезпечних тварин і злих духів.
2. Заклична дія мовлення. Названі вголос істота, хвороба, дух тощо обов'язково мали з'явитися людині, яка вимовила їхнє ім'я.
3. Мовлення — наказ. Слово виконує магічну функцію наказу.
4. Мовлення, що замінює дію (тактика обдурення та підлецування). Замість відкритої боротьби з демонами називали їх іншими словами («дід», «дядько» тощо) [Хомік, с. 28].

Ураховуючи форми матеріального вираження оберегів, виділимо три типи: вербальні, предметні й акціональні. Такий підхід до визначення субстанціальних типів оберегів продовжує типологічні класифікації оберегів, започатковані у кінці XIX — на початку XX століття. М. Сумцов структурує обереги у такий спосіб: 1) речові, або предметні; 2) символічні; 3) словесні, або замовляння. Між названими типами оберегів не існує неперехідної межі. Дослідник наголошує на тому, що «предметні і символічні обереги зрідка вживаються поряд із замовляннями, інколи згадуються у самому тексті замовлянь, у більшості випадків вони займають окреме місце і примикають не до словесної літератури, а до давніших форм побуту» [Сумцов, с. 2].

Зв'язок між різними типами оберегів виявляється у здатності явищ народної культури бути своєрідними моделями, які у своїй різній формі (словесній чи матеріальній) можуть використовуватися у різних субстанціальних типах оберегів. Д. Зеленін пояснює це так: «У первісної людини будь-яка дія супроводжується звуками, словами і навпаки: слова — діями; ось чому магічна функція слів невіддільна від дії, обряду, взаємодіє з ним» [Зеленін, с. 12].

Серед трьох типів оберегів особливе місце належить вербальним оберегам. Ураховуючи особливості будови вербальних оберегів, дослідники виділяють такі чотири типи: 1) оберег-слово; 2) оберег-стійке словосполучення; 3) оберег-примовка; 4) оберег-текст (замовляння, апокрифічна молитва).

Кожен із названих різновидів вербальних оберегів має свої функціонально-семантичні особливості та лінгвістичні механізми виникнення. Серед оберегової лексики можна виділити такі групи: 1) оберегова евфемістична лексика, яка утворилась на основі метонімічної транспозиції; 2) оберегова лексика займенникового походження; 3) оберег-власна назва; 4) оберегові номінативи «затемненої» внутрішньої форми (запозичені номінативи, стерті евфемізми).

Оберег-стійке словосполучення в більшості має такі ж механізми номінації, як і оберегова лексика.

Д. Зеленін, крім оберегових слів і словосполучень, виділяє оберегові примовки — спеціальні формули, які «спрацьовували» тільки за певних умов: правильної мови слів магічного тексту, врахуванні особливого «чарівного» часу, місця й особи, яка виголошувала формулу [Зеленін, с. 12].

Обереговий текст є найскладнішим за структурою і найбільш значущим за семантикою, може бути об'єктом спеціального дослідження, але в цій роботі не є об'єктом дослідження.

Розглянемо найбільш дотичні до фразеологічного шару мови одиниці — оберегові примовки, замовляння, які посідають проміжне місце між вербальними формулами і текстами. Етнолінгвістичний словник «Славянские древности» визначає примовку як «вид ритуально-магічного мовлення; пряме звернення до об'єкта магічного впливу в імперативній формі — наказу, вимоги, прохання, застереження, заборони, погрози тощо» (Славянские древности, с. 250). Для

оберегової примовки властиве звернення до сакрального об'єкта для попередження будь-якої небезпеки, а саме: до Господа Бога або його антипода.

Українська оберегова примовка зазвичай входить як до звичайного повсякденного життя, так і до сімейно-обрядових циклів. Одним із найважливіших етапів становлення родини є будова власної хати. «Зроби *хату* з лободи, а в чужую не веди», — вимагала молода дружина від чоловіка. По-справжньому рідним, надійним і затишним житлом вважалася лише своя особиста оселя. Об'єктом нашого дослідження є фразеологічні одиниці з компонентом *хата* (або його синонімів на означення житла). Біла хата стала символом України, символом родинного тепла і затишку. Особливо урочистим була будова і заселення нової хати. Увесь процес будівництва хати був пронизаний народними повір'ями, примовками, заборонами. За давнім народним звичаєм, на тому місці, де мала стояти хата, ввечері хазяїн розкладав чотири житні перепічки. Якщо протягом ночі одна з них зникне, то тут можна будувати оселю, якщо ж ні — значить, у господарстві не вестиметься худоба, обсідадуть злидні. Витоки цього праслов'янського звичаю, очевидно, тягнуться ще з язичницької доби, коли людина була безсилою перед природними явищами, і тому предки вдавалися до всіляких передбачень.

Далі, при закладанні підвалин хазяїн клав на покутньому стовпці кілька копійок і примовляв при цьому: «Дай, Боже, щоб у *хаті* веліся гроші!» [Скуратівський, с. 72]. Часто примовки мають вигляд таких коротких римованих висловів або невеликих текстів.

На думку О. Левкієвської, «головне “знаряддя” примовки — принципова незавершеність, натяк на ситуацію, а не називання самої ситуації, недостатність граматичних способів вираження ілюкції, використання «уривків» висловлювання замість повноцінного мовленнєвого акту» [Левкієвська, с. 238–239]. Таке твердження можна довести на етнографічному матеріалі: на початку побудови хати господар домовляється з майстрами і приказує: «Та глядіть мені, щоб *хата* не чадна була» (Милорадович, с. 172) — господар хвилюється, чи добре побудують його хату, ніби просить робітників, щоб доклали всіх зусиль; турбується про результат.

Українська оберегова примовка, враховуючи її семантику та прагматику, може виступати як самостійний текст, але частіше стає компонентом більш складних вербальних форм — замовлянь, молитов тощо. Так, наприклад, у день «закладин сволока» (обов'язково понеділок, субота або день святих мучеників) господиня виносить майстрам, родичам і сусідам горілку, хліб-сіль, розвіщує на сволоці кожух хутром угору; а господар, відпиваючи за звичаєм першим, промовляє: «Дай же, Господи, щоб нам благополучно прожити у новому *домі*: мені і хазяйці, і моєму чадові: щоб ми діждали поженить і пооддавать, і щоб Господь хранив і погаром і худим случаем. І щоб ви, майстри, мені за гроші подякували, і я щоб вам за роботу» (Милорадович, с. 172). Майстер також п'є і відповідає: «Господи, поможи і благослови! І пресвятая Богородице, помолі свого Сина за цей *дом*, щоб Господь дав їм благополучну жизнь. І святий янгол, моли пресвятую Богородицю за сей *дом*» (Милорадович, с. 172). Після «закладин» господар пригощає сусідів, майстрів, які, в свою чергу, дякуючи, відповідають добрим словом: «Дай же, Господи, фортуну! Щоб Господь хліб родив у полі на сю *хату*, і щоб вона була суха і весела, і щоб ви діждали в сій *хаті* дітей благословить, і за своїми дітьми подарки получить!» (Милорадович, с. 173). І на останок цього обряду господар виголошує: «Дай, Господи, мені з своєю хазяйкою в сій *хаті* жить і дітей дружить! Спасибі вам! Дай, Боже, здоров'я, що не забуваєте мене!» (Милорадович, с. 173).

Незадовго до входу у нову хату, її, як ведеться, обкурюють ладаном, шматочками шкіри, сміттям тощо, приказуючи: *«Щоб хата вчаділа, тоді людям буде хороше жити, не будуть чадити»* (Милорадович, с. 174).

Такі оберегові побажання мають кілька іллокутивних значень, тобто виконують синкретичну функцію: наділяють родину здоров'ям, щастям, благополуччям і водночас оберігають її від будь-якої небезпеки.

Одним із найважливіших родинних свят є входи до нової хати. За стародавнім звичаєм, перед тим, як зайти людині, в нову хату пускають півня, курку, собаку або кішку. Витоки цього обряду йдуть з народного переконання про швидку смерть усякого створіння, що першим увійшло до нової хати: *«Хто перший увійде у хату: чи кіт, чи собака, чи горобець, або сорока залетить — тому вік недовгий»* (Милорадович, с. 174). Ця приказка, як бачимо, містить рештки язичницького тотемізму, які збереглися до нашого часу. Нарешті, після того, як внесли у хату образи, хліб-сіль, вчинену діжу, меблі, заходить господар у супроводі членів родини, родичів та сусідів, з хлібом і сіллю в руках, промовляє: *«Дай же нам, Господи святий, добрий час у новий дім увійти, хліб і сіль унести, щоб Господь послав нам у сім домі (сій хаті) хліба й солі і всего добра до кінця віку, щоб Господь нам послав у парі жити у сім домі, щоб нас Бог не розрізнув. І коли б Господь сей дім хранив громом і грозою і потопом і великим клопотом!»* (Милорадович, с. 174–175). Або ж такий редукований варіант: *«Дай же нам, Боже, в добрий час у новий дім увійти, хліб-сіль унести! Бережи, Боже, цю хату громом і грозою, і потом, і великим клопотом!»* (Милорадович, с. 175).

Отже, як бачимо із наведених текстів, поява примовки в будь-якій обрядовій і господарській ситуації виділяє цю ситуацію як перехідну, рубіжну. Ситуація в тій чи тій формі завжди наявна (закладина, входи тощо). Такі примовки треба було вживати лише в конкретній ситуації, особливій, ритуально відміченій просторово-часовій точці, саме тоді, коли виконання примовки було єдино можливим: наприклад, на входи з хлібом-сіллю в руках першим переступав через поріг чоловік і промовляв вищезазначені ритуальні слова. Моменти, у які слід було виголошувати такі примовки, чітко співвідносяться зі структурою ритуалу. Примовка, або замовляння, використовує момент згортання простору і часу в єдину просторово-часову точку — хронотоп — з подальшим розгортанням у новий простір і новий час. Саме тут і тепер потрібне слово, яке створить нову ситуацію, відмінну від попередньої, безпечну для людини, яку це слово виголошує. Усе це зумовило метафункцію обрядової оберегової примовки — вербально оформити перехідні ситуації для цілковитої безпеки людини.

Таким чином, замовляння з компонентом *хата* становлять такі групи: 1) оберегові замовляння, пов'язані з життєвим циклом людини, а саме післяродові, спрямовані на уберігання як матері, так і дитини. Так, наприклад, у гуцулів, щоб ангел божий стеріг дитину від бісиці, проспівували таке невелике замовляння: *«Засвічу свічку, піду по запічку, ладану шукати, обкурити хату»* (Воропай, с. 245). Хата в цьому випадку виконує стратегічну функцію, але недостатньо. Абсолютну захищеність може забезпечити хата, «очищена» від нечисті. З цією метою її обкурювали димом від ладану. Такий обряд був ґрунтом для виникнення такого фразеологізму: *«Ткає, як чорт від ладану»* [розм.]; 2) господарські оберегові замовляння, а саме на охорону хати і її мешканців від злих сил, сварок, хвороб тощо. *«Дай же нам, Боже, в добрий час у новий дім увійти, хліб-сіль унести! Бережи, Боже, цю хату громом і грозою, і потом, і великим клопотом!»* (Милорадович, с. 175) та інші (див. вище); обряд обкурення хати поступово перейшов із язичництва до християнства і залишається одним із найпоширеніших, спричинив появу такої фраземи-заклинання:

«З хату димом, з двора вітром!» (Номис, с. 375), «З димом, з чадом з нашої хату!» (Номис, с. 161), тим самим господар (або, скоріше, господиня) намагався звільнити, очистити хату від нечисті, хвороб, негараздів тощо; 3) оберегові замовляння на дорогу: «Іду я з хату, за мною Сус Христос і Божая Мату» (Номис, с. 196).

Прикметною рисою міфологічної свідомості українського етносу є високий ступінь злиття індивіда з природою, злиття суб'єкта та об'єкта. Люди підсвідомо не відокремлюють себе від навколишнього світу і часто переносять на природні об'єкти (або надприродні) свої властивості й навпаки.

Велика кількість українських оберегових примовок і замовлянь часто ґрунтується на мотиві звертання до Бога, Божої матері та інших святих, сукупна дія яких попереджає загрозу від усіх можливих небезпек. Звертання до християнських святих є своєрідним обереговим засобом, яким визначається обереговий текст.

Семантика лексеми *хата* у складі оберегових примовок, замовлянь часто вживається в розширеному значенні: добробут, прихисток. А також наголошується надзвичайна важливість власної хати як необхідного елемента людського існування.

Отже, оберегові замовляння із компонентом *хата* характеризуються за такими тематичними видами: 1) оберегові замовляння, пов'язані з життєвим циклом людини; 2) господарські оберегові замовляння; 3) оберегові замовляння на дорогу. Тож компонент *хата* (*дім*) є поширеним елементом у текстах українських народних оберегових замовлянь і примовок, несе у своєму значенні стратегічну функцію, яка стала джерелом виникнення такого синоніма до слова *хата*, як *берегиня*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воронай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. К.: Оберіг, 1993. 591 с.
2. Грінченко Б.Д. Словарь української мови: В 4 т. К.: Вид-во АН УРСР, 1958. Т. 1–4.
3. Гура А.В. Символика животных в славянской традиции.: М.: Индрик, 1997. 912 с.
4. Даль В.И. Пословицы русского народа. М.: Гослитиздат, 1957. 991 с.
5. Зеленин Д.К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии // Сб. МАЭ. Л., 1929–1930. Т. 8–9. С. 1–167.
6. Левкиевская Е.Е. Славянский вербальный оберег. Семантика и структура. М.: Индрик, 2002. 336 с.
7. Милорадович В.П. Життє-бытє лубенского крестьянина. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. 2-е вид. К.: Либідь, 1991. С. 170–185.
8. Скуратівський В. Т. Берегиня: Художні оповіді, новели. К.: Рад. письменник, 1988. 278 с.
9. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. Изд. 2-е. М.: Междунар. отношения, 2002. 512 с.
10. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5-ти томах / Под общ. ред. Н. И. Толстого. М.: Международные отношения, 1995; 1999; 2004.
11. Сумцов Н.Ф. Личные обереги от сглаза. Харьков: Тип. губ. правления, 1896. 20 с.
12. *Українські приказки, прислів'я і таке інше*: Зб. О.В. Марковича і других / Спорудив М. Номис. Спб., 1864. 304 с.
13. Хомік О.Є. Український вербальний оберег: семантика і структура: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. 229 с.

14. Шапарова Н. С. Краткая энциклопедия славянской мифологии. М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Русские словари», 2001. 624 с.
15. Шуклин В. В. Русский мифологический словарь. Екатеринбург: Уральское изд-во, 2001. 384 с.

УДК 811.161

Ольга Ткач, Дар'я Єршова

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

НАЗВИ СЛОБОЖАНСЬКОГО ОДЯГУ ТА ВЗУТТЯ ЯК ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ СКЛАДНИК ТЕКСТІВ Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

У статті досліджено назви одягу та взуття як одну з тематичних груп лексики сільського побуту, якою часто послуговується в прозових текстах Г. Ф. Квітка-Оснoв'яненко. Автор органічно й майстерно вводить у полотно прозового твору такі назви народної матеріальної культури, що створюють етнокультурне тло подій, які розгортаються, або відтворюють соціально-побутовий зріз української реальності історичного часу.

Ключові слова: етнокультурознавча лексика; загальні назви одягу; назви верхнього одягу та його частин; назви одягу, який носять під верхньою одежею; поясний одяг; назви спіднього одягу; назви чоловічих і жіночих головних уборів; назви прикрас як елементів традиційного жіночого вбрання.

Olga Tkach, Darja Jershova

NAMES OF CLOTHES AND FOOTWEAR AS AN ETHNOCULTURAL COMPONENT OF TEXTS OF H. F. KVITKA-OSNOVYANENKO

This article deals with the names of clothes and shoes as one of the thematic groups of the rural life vocabulary, which is often used in the prose texts of H. Kvitka-Osnovianenko. The author introduces organically and skillfully such names of folk material culture in his works that create an ethnic and cultural background of events or reproduce Ukrainian routine of that period.

Key words: ethnic and cultural vocabulary; common names of clothes; names of outerwear and its parts; names of the clothes worn under the outer garment; waist clothes; names of underwear; names of men's and women's hats; names of jewelry as elements of traditional women's clothing.

Г. Ф. Квітка-Оснoв'яненко відомий не тільки як засновник української прози, а і як побутописець, дослідник народного життя та етнограф. Зразки культури Слобожанщини першої третини XIX століття представляє вжита в текстах Г. Ф. Квітки-Оснoв'яненка лексика народного побуту різноманітних тематичних